

Ve dnech 30.5. – 1.6. 2007 se v Kamenici nad Lipou uskutečnila 4. konference Archeologie a veřejnost, tentokrát s podtitulem: Archeologie – věc veřejná? V rámci konference byl přednesen následující příspěvek M. Popelky. Tento i další příspěvky budou publikovány ve sborníku Veřejná archeologie.IV.

Pravěk na stránkách školních učebnic

Miroslav Popelka (Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou UK FF)

V roce 2004 se uskutečnila z iniciativy studentů a doktorandů Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou UK FF v Praze konference Archeologie a veřejnost. Organizátory i další účastníky konference spojila velmi záslužná myšlenka otevřít obor archeologie veřejnosti, ba dokonce dát určitým způsobem i veřejnosti možnosti, vyslovit se k některým problémům spjatých s oborem a jeho popularizací v širších společenských dimenzích.

Výsledkem uvedené snahy se stal dokonce sborník vybraných referátů z této konference, zmiňující v úvodu s politováním, že v něm není zachycena „živá a plodná diskuse, vedená nejen mezi archeology, ale zejména mezi reprezentanty jednotlivých zájmových skupin včetně archeologů“ (Šmolíková – Bureš 2005).

Také autor tohoto příspěvku se chtěl konference v roce 2004 zúčastnit, nakonec to ale pracovní povinnosti (hektické zkouškové období na UK FF a příprava přijímacích pohovorů tamtéž) nedovolily. Stejná situace se pochopitelně opakovala i v letošním roce, kdy je pořádáno již 2. setkání tohoto druhu. Autor se přesto rozhodl alespoň pro krátkou osobní přítomnost na jednání a pro přednesení stručného příspěvku.

Tématem referátu je problematika výuky pravěku na základních a středních školách, respektive příprava příslušných partií učebnicových textů. Určitým impulsem k sepsání příspěvku byl i článek, publikovaný ve sborníku z konference z roku 2004. Jde o příspěvek s názvem Co je Public Archaeology v českých podmínkách? (Tichý – Thér – Papineschi 2005). Ten se v oddíle 4. a 5. zabývá problematikou učebnic s tématem pravěku, respektive výukou pravěku na základních a středních školách (Tichý – Thér – Papineschi 2005, 74-75). A právě tato problematika je autorovi tohoto příspěvku velmi blízká a s potěšením k ní přidává několik vlastních postřehů a připomínek. Ve výše uvedené stati již v úvodu najdeme poznámku, o tom, že „...uvádí výsledky projektu vlastního týmu, tedy nehodnotí projekty jiné, zejména ne ty, jejichž hodnocení by vyvolalo negativní diskusi“ (Tichý – Thér – Papineschi 2005, 71).

Autor této úvahy by chtěl svému kolegovi a příteli R. Tichému poněkud oponovat, neboť je naopak přesvědčen, že diskuse pozitivní i negativní by naopak pro řešení některých problémů byla bezesporu přínosem. Možná by eliminovala případné omyly, možná by uvedla na pravou míru některé nejasnosti, ale v každém případě by byla přínosem pro jakési *dobro věci*. A tak se autor těší, že tento příspěvek naopak diskusi vyvolá, a že se do ni zapojí pokud možno všechny zúčastněné strany. To totiž považuje z hlediska perspektivního „přijetí“ učebnic dějepisu a vůbec problematiky historie, včetně té nejstarší, žáky a studenty základních a středních škol za nanejvýš užitečné.

Za výše zmíněné zúčastněné strany považujeme autory učebnicových textů (zřejmě to budou povětšinou osoby z řad profesních archeologů), dále odpovědné osoby z redakcí, které se rozhodly pro realizaci nového učebního textu a neměli by chybět ani zástupci cílové skupiny – tedy žáci a studenti základních a středních škol. Oni jsou konečným článkem v pomyslném řetězu. Zasloužili by učebnici, splňující moderní kritéria výuky dějepisu na obou stupních škol. Pokusíme se ukázat, že cesta k úplnému uspokojení všech zúčastněných není opravdu snadná.

Před vlastním komentářem podílu jednotlivých výše jmenovaných skupin by autor chtěl sdělit, že mu bylo shodou některých okolností umožněno stát se přímým účastníkem tohoto pomyslného „trojboje“, a to v posledních několika letech dokonce třikrát (Popelka – Válková 2001, Popelka 2001, Popelka v tisku). A tak se mu podařilo shromáždit řadu poznatků, které považuje za vhodné komentovat, neboť mohou být jak tématem k diskusi, tak (což je přáním autora) i určitou pomocí pro všechny podobné následující aktivity.

Předchozí věta je vlastně rovněž samostatným problémem k úvaze o frekvenci vydávání dalších učebnic dějepisu, zahrnujících rovněž tematiku pravěku a rané doby dějinné. To je ovšem velmi přirozené a podléhá to trendu vývoje, inovace podoby učebnic i potřeby absorbovat některé novější výsledky oboru, který se dějiny lidských společností v pravěku snaží rekonstruovat. Nakonec – nejrůznější encyklopedie, jazykové učebnice a slovníky vycházejí rovněž v hojném počtu, aby přinesly aktuální obsahové i metodické trendy.

Pokusme se v následujících řádcích stručně charakterizovat jednotlivé účastníky procesu tvorby nové učebnice, v našem konkrétním případě příslušné kapitoly o dějinách lidstva v pravěku a rané době dějinné. Všimneme si nejprve každé skupiny zvlášť a závěrem se pokusíme o určité shrnutí, které by bylo přijatelné všem zúčastněným.

Autoři textů

Většinou jde (podobně tomu bylo s výjimkami i v minulosti) o osoby, které mají bezprostřední profesní vztah k dané problematice. To by patrně mělo být jakousi nepsanou

podmínkou. Jejich úkolem je připravit (pochopitelně podle předběžné představy zástupce vydavatele budoucí učebnice) text v požadovaném rozsahu a obsahu. Už tento požadavek sám o sobě může být první překážkou. Jednak jsou osnovy škol stále dosti neúprosné v hodinové dotaci pro problematiku pravěku, současně je právě ona někdy nejvíce vzdálena učitelům a profesorům dějepisu na příslušných typech škol.

Další důležitý parametr představuje pro autora textu aktuální věk cílové skupiny – žáků a studentů. Tedy měl by představovat, protože celkový objem informací, které text má poskytnout, stejně tak jako množství konkrétních fakt spolu s výběrem jazyka, či spíše používané terminologie by měl být v přímém vztahu k intelektuální vyspělosti uživatele učebnice. A pokud už autor učebnice pro 6. ročník ZŠ použije výrazy absolutní chronologie, birituální pohřebiště nebo sociokultovní architektura, nemůže za příslušnou kapitolou chybět stručný výkladový slovníček podobných užitých termínů. V opačném případě je text jenom zvýšeným nárokem na učitele v procesu vlastní výuky, protože pokud sám výrazivo nezmění či nevysvětlí (a nezapomínejme na to, že i pro něj může být některá ryze odborná oborová terminologie nová a nedefinovaná), je efekt takového učebnicového textu mizivý jak z hlediska edukativního, tak z hlediska zvýšení nebo vůbec získání vztahu k předmětu *dějepis* jako takovému.

Bylo by jistě možno oponovat, že text projde pro finální úpravu rovněž jazykovou korekturou, ale sám korektor může být postaven před stejný problém, zmíněný již v případě učitele/profesorů, reprodukujícího velmi odborný text. Takže další zásada: autor by měl v přípravě textu zohlednit věk budoucího uživatele svého textu. Dobrým řešením by mohla být osobní přítomnost v hodině výuky dějepisu na libovolné základní/střední škole, kontakt s žáky/studenty a alespoň rámcové zjištění stupně připravenosti k přijetí nového druhu informací. Autor tohoto příspěvku takto opakovaně před přípravou vlastních textů učinil a bylo to pro něj docela inspirativní. Stranou zde ponechme někdy až bizarní požadavky ze strany žáků/studentů, týkající se zařazení různých témat do textu učebnice. Tedy rozumějme témat, která by sama cílová skupina s uspokojením akceptovala!

Nicméně z osobních kontaktů se zástupci cílové skupiny vyplynulo, že dává před strohým výčtem událostí a fakt přednost „akci“. Tedy živému líčení vývoje pravěké společnosti, s omezením počtu fakt, časových údajů (pochopitelně s výjimkou těch opravdu nezbytných, autor textu však odpovědně rozváží právě zmíněnou nezbytnost). Rozhodně uživatele učebnice ke studiu života našich předků nenaláká jakkoli kvalitní odborný, avšak poněkud suchý a nezáživný text (tedy spíše jakási osobní propagace znalostí autora textu).

Současně by autor měl podřídit výběr dalšího grafického materiálu (kresby, fotografie, mapky, tabulky, časové přímký) charakteru textu. Tedy úrovní přístupné laickému uživateli, s maximální snahou o precizní popisky u poněkud problematických vyobrazení (příklad: fotografie přeslenu bez komentáře způsobu a účelu použití je v podstatě neakceptovatelná).

Mnoho dalších pravidel a zásad, určených pro autora učebnicového textu by právě mohlo vyplynout z určité diskuse uvnitř této skupiny zainteresovaných. A mnoho jich také vyplyne z další praxe při přípravě příslušných partií nových a nových učebnic dějepisu pro všechny typy škol.

Odpovědné osoby z redakcí/nakladatelství

Také tato skupina výraznou měrou vstupuje do hry o konečnou podobu učebnice. Možná, že právě její role je dominantní, neboť příslušné osoby jsou zástupcem subjektu, z jehož iniciativy je podoba nové učebnice realizována. Z toho důvodu také jistě přísluší dané zastupující osobě právo na mnohá rozhodnutí, současně by však měla respektovat identitu autora textu.

Na počátku myšlenky o výrobě nové učebnice bývá přání nebo představa vydavatele, že učebnice musí být ve všech směrech novátorská, musí cílovou skupinu ohromit a učitelům vložit do ruky nástroj, s jehož pomocí se zájem žáků/studentů zvýší o desítky procent. Tato představa se nevztahuje pouze k úrovni textů, ale rovněž k výběru a úrovni obrazového/fotografického materiálu (rozumějme, že jde o požadavek, aby se na stránkách učebnice objevily naprosto originální, dosud nepublikované fotografie všech naprosto unikátních předmětů nebo terénních situací). Taková představa však nelze vždy vyplnit, existují přece jen určité omezující skutečnosti, avšak ani určitá redukce představ nakladatele nemusí být překážkou pro dosažení kompromisu, směřujícího k vytvoření kvalitní školní učebnice, jejíž finální podobu ještě vždycky může podstatně zhodnotit kvalitní profesionální grafická práce jak s textem, tak s obrazovými přílohami.

Pro dobře odvedenou finální práci je maximálně důležitá úzká spolupráce těchto dvou subjektů (autor/redakce), živá vzájemná komunikace, vzájemné respektování názorů, schopnost hledání a nalézání kompromisů. V tomto ohledu je osobní zkušenost autora příspěvku naprosto kladná, ve všech třech případech procesu tvorby nového učebnicového textu byla jeho spolupráce s redaktory - zástupci nakladatelství velmi dobrá a častý kontakt (osobní, telefonický, per e-mail) byl vždycky přínosem v kvalitativním posunu úrovně připravovaného textu. Pochopitelně během přípravy textu i ve fázi shromažďování obrazových příloh nastaly mnohé problémy s dostupností právě potřebných obrázků, podkladu pro mapy apod., ale díky živé komunikaci se tyto problémy vždy podařilo vyřešit

ústupkem od původní představy, náhradou vhodným ekvivalentem, někdy i po domluvě vypuštěním původní představy. Opravdu není životně důležité, zařadit do textu vyčerpávající soustavu témat a doplnit je vyobrazením. Důležitější a efektivnější je spíše odpovědný výběr témat a jejich prezentace v přijatelném rozsahu. Pak už jen nezbývá, než po uvedení učebnice do praxe doufat v její kladné přijetí uživatelem, dokládající smysluplnost promyšlené práce s textem a jeho redakční, jazykovou a grafickou úpravou do podoby školní učebnice.

A jak měl autor možnost opakovaně prožít – vždy byla základem dobré spolupráce společná myšlenka nebo spíše cíl: celý proces přípravy nového učebního textu byl veden zájmem o maximální uspokojení právě třetí finální skupiny.

Cílová skupina

Pokud se v tomto příspěvku zamýšlíme nad problematikou přípravy učebnicových textů pro základní a střední školy, pak je třeba respektovat skutečnost, že uživatelem je mladistvý jedinec ve věku 11 respektive 16 let. Vypůjčíme-li si slova klasiků, pak „...škola nebyla v seznamu divadel, která se právě chystali navštívit!“ (viz povídka Jak jsem stonal autorů Šimka – Grossmanna). Navíc je v současnosti jakákoli kniha na seznamu předmětů používaných inkriminovanou věkovou kategorií na některém z čestných závěrečných míst.

Ale škola je škola a ke škole knihy-učebnice neodmyslitelně patří a přejme si, ať je tento stav trvalý. Pochopitelně, že další média, například multimediální programy, najdou stále více své místo ve výuce řady předmětů. Jejich aplikace s použitím nejmilejšího partnera zástupců cílové skupiny – osobního počítače – ještě zvýší jejich obecnou oblibu. Mohou také lépe a snáz naplnit již zmíněný požadavek vnesení *akce* do učebního procesu.

Autor nechce v žádném případě prosadit názor, že by se žáci a studenti měli bezprostředně podílet na přípravě textů učebnic například dějepisných, nicméně určitá úloha v procesu jejich tvorby by jim měla být umožněna. Byť jen třeba formou jakéhosi již zmiňovaného diskusního fóra – neformálního setkání budoucího autora učebnicového textu s žáky/studenty v jejich „domácím“ prostředí. Tedy ve třídě a pokud možno s přítomností i bez přítomnosti učitele, protože autor má opět osobní zkušenost, že *upřímnost* dotazovaných je přímo úměrná přítomnosti či nepřítomnosti učitele.

A několik konkrétních poznatků závěrem: zdá se, že uživatelé učebnic (konkrétně dějepisu) dávají přednost textům nikoli souvislým, nýbrž členěným (například po odstavcích, obsahujících jednotlivé tématické odstavěčky, protože odstavce jsou pro uživatele útvarem již nestravitelným). V tomto ohledu nesmírně záleží na obsahu textu, kdy je na malém prostoru třeba vysvětlit třeba velmi podstatnou problematiku, jev a podobně. Podstatnou měrou může také přehlednosti textu (tudíž jeho kladnému přijetí cílovou skupinou) pomoci profesionální

grafická úprava. Některé učebnice využívají možnosti rozvržení každé stránky na prostor pro informace podstatné a na informace doplňující, které někdy najdou místo na jakési pomyslné „záložce“, tedy na boku každé stránky učebnice, výrazně odlišené například velikostí, charakterem nebo i barvou písma.

Praktický je také *slovníček odborné terminologie*, která zůstala v textu blíže nevysvětlena. O výběru a nutnosti použití speciálních výrazů již byla zmínka, takto se může problém řešit zařazením výrazu do slovníčku a jeho stručným, avšak logickým vysvětlením uživatelům. Pro oživení v jinak jistě nudné hodině dějepisu může se učitel/středoškolský profesor pokusit již po prvním užití určitého odborného výrazu odhalit jeho smysl i bez užití slovníčku, pouze určitou provokací *školního obecnstva* k vlastnímu uvažování a názoru o smyslu a náplni výrazu/výrazů. Taková vzájemná interakce učitel – žák by vůbec měla být nedílnou součástí vyučovacího procesu, protože se tak aktivizuje strana žák, která jinak během výkladu upadá do stavu jakési odevzdané otupělosti. Vezmeme-li v úvahu ještě skutečnost, že mu je učitelem zadáno další domácí samostudium vybraných partií učebnice, je otázka její maximální kvality nezbytným požadavkem.

Shrnutí

Učebnice dějepisu, obsahující příslušné partie o vývoji lidské společnosti v pravěku a rané době dějinné, je výsledek určitého kompromisu mezi zúčastněnými stranami – autorem textu, nakladatelem a cílovou skupinou. Poněkud stranou v tomto *trojboji* zůstává osoba učitele, jakéhosi zprostředkovatele mezi stranou autora a nakladatelství a stranou uživatelů. Nicméně autor příspěvku osobně zažil, jaký prostor byl v procesu přípravy učebnice vyhrazen pro učitele v případě Dějepisu pro 6. ročník v nakladatelství Fraus v Plzni. Také ocenil velmi citlivý přístup při řešení všech „kritických“ situací ze strany zástupců nakladatelství.

Učebnice dějepisu není v žádném případě ryze odbornou prací z pera profesionálního archeologa, současně by ale měla být určitou popularizací oboru archeologie. Tím lépe se pak podaří přesvědčit žáky a studenty o oprávněnosti mnohých tvrzení, která se v textu, představujícím život zaniklých společností, tak často objeví.

Velká odpovědnost určitě spočívá na samotných učitelích dějepisu na obou stupních škol. Mnozí z nich sice absolvovali na některé z republikových fakult semestrální přehled dějin pravěku, mnohé z problémů jsou však i pro ně více či méně vzdálené. I zde se ale nabízí dobré řešení. Například na UK FF v Praze se již druhý rok realizují kurzy dalšího vzdělávání učitelů, určené právě učitelům dějepisu. A v těchto kurzech mohou získat návod na vysvětlení některých zásadních procesů pravěku a rané doby dějinné, mohou si další poznatky doplnit v diskusi k přednáškám a je jim prezentována novější a hlavně i pro ně dostupná populární i

odborná literatura, kterou mohou ve vlastním procesu výuky vhodně použít. Mnohdy jsou určité tyto – svým způsobem rozšiřující partie výuky, pro zástupce cílové skupiny nejpřitažlivější.

Vedle vlastního učebního textu je snaha posílit výuku i přípravou dalších učebních materiálů. Mohou to být například jakési *příručky pro učitel*, které obsahují další náměty pro zkvalitnění výuky, rozšiřují informace k některým vybraným problémovým okruhům, což má mít pozitivní dopad na aktivnější podíl žáků/studentů při práci v hodinách dějepisu a podpořit jejich samostatné uvažování. Žákům může dobře posloužit jakýsi *pracovní sešit*, který umožní rozvoj vlastní iniciativy žáka v řešení některých problémů, dává prostor pro opakování učiva spíše formou doplňování textu nebo prací s vyobrazeními.

Tyto skutečnosti, spolu se snahou o zvýšení zájmu dané věkové kategorie o poznání vlastních *pradějin* by se mělo stát hlavním zájmem všech potencionálních autorů a tvůrců učebnicových textů pro žáky základních a středních škol nejen v České republice.

Popelka, M. – Válková, V. 2001: Dějepis pro gymnázia a střední školy 1 Pravěk a starověk, SPN – pedagogické Nakladatelství, akciová společnost, 9-38.

Popelka, M. 2001: Pravěk, In: J. Pečírková a kol. Dějepis 6 pravěk a starověk, Scientia, 12-40.

Popelka, M. spoluautor textu učebnice Dějepis 6 pro základní školy a víceletá gymnázia, Fraus, k. s. (v tisku).

Šmolíková, M. – Bureš, M. 2005: Úvodem. In.: Veřejná archeologie I. Příspěvky ke konferenci Archeologie a veřejnost, edice Archaeologica, Praha, 9..

Tichý, R. – Thér, R. – Papineschi, J. 2005: Co je public archeology v českých podmínkách. In.: Veřejná archeologie I. Příspěvky ke konferenci Archeologie a veřejnost, edice Archaeologica, Praha, 71-80.